

Χώρος και δυναμική της βίας στην Εθνική Αντίσταση: η περίπτωση των Γρατσουναίων

ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΚΟΙΝΟ ΤΟΠΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ότι δύο είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες που συντέλεσαν στην οριστική εξαφάνιση των ληστρικών συμμοριών της ελληνικής επαρχίας. Ο πρώτος αφορά την πολιτική βίαιης καταστολής των μεσοπολεμικών κυβερνήσεων. Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές, η βενιζελική κυβέρνηση του 1928-32 και η δικτατορία Μεταξά κατόρθωσαν να περιορίσουν σημαντικά τις, φθίνουσες ήδη από τη δεκαετία του 1920, ληστρικές δραστηριότητες. Ως δεύτερος παράγοντας αναγνωρίζεται η δημιουργία των αντιστασιακών ομάδων της περιόδου 1942-43, οι οποίες ενσωμάτωσαν ή διέλυσαν τις ληστρικές συμμορίες της υπαίθρου, που είχαν ήδη συσταθεί κατά την πρώτη περίοδο της Κατοχής.

Οι διαπιστώσεις αυτές θεωρούνται προφανείς, χωρίς ωστόσο να οδηγούν στη διερεύνηση των συνθηκών και των διαδικασιών μέσω των οποίων οι ληστές εξαφανίζονται στη συγκυρία αυτή. Στο πλαίσιο των θεωρήσεων αυτών, δεν αποτιμώνται ο ιδιαίτερος ρόλος των γεωγραφικών κατατμήσεων του ελληνικού χώρου, όπως και η κοινωνική συγκρότηση των ορεινών περιοχών όπου κατά κύριο λόγο εμφανίζονται ληστές και ασκούνται ληστρικές δραστηριότητες. Με άλλα λόγια, δεν μπορούν να επέχουν θέση γενικής ερμηνευτικής αρχής, στο βαθμό που δεν μπορούν να καταγράψουν τις γεωγραφικές και κοινωνικοοικονομικές ιδιαιτερότητες των περιοχών όπου εμφανίστηκαν ληστρικές συμμορίες και κυριάρχησαν κατόπιν οι αντιστασιακές οργανώσεις.¹

Στην εργασία αυτή θα αναφερθούμε στη δημιουργία και τη συγκρό-

1. Για μια επισκόπηση των προβλημάτων που θέτει η ιστοριογραφική μελέτη της

τηση ενός ένοπλου σώματος της Ηπείρου, οι αναφορές και οι πρακτικές του οποίου διερευνώνται υπό το φως της προβληματικής της Ρίκι Μπουσχότεν περί του «κλέφτικου» habitus.² Η έννοια αυτή αναφέρεται στο αξιακό σύστημα και τις πρακτικές ομάδων που κινούνται στις παρυφές της αγροποιομενικής κοινωνίας. Οργανώνοντας τη δράση τους αναφορικά με αξίες και πρακτικές όπως η συγγένεια, η εκδίκηση, η μπέσα, η βιαιότητα, οι συσσωματώσεις αυτής της κατηγορίας διακρίνονται για τη συνάφειά τους με τον ποιμενικό τρόπο ζωής αλλά και με την παράδοση του κλεφταρματολισμού. Στις αξίες αυτές αντιπαραβάλλεται, σύμφωνα με την Ρίκι Μπουσχότεν, το habitus των «φρόνιμων» κοινοτήτων, που στην περίοδο της Αντίστασης βρίσκει έκφραση στις δομές και τις πρακτικές των αντιστασιακών οργανώσεων και ιδίως του ΕΑΜ. Με βάση την διάκριση αυτή θα εστιάσουμε στην ιδιαιτερότητα των ένοπλων σωμάτων της ορεινής περιοχής του Ξηροβουνίου, εξετάζοντας μια οικογένεια (φάρα) και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τις ποικίλες προκλήσεις της Κατοχής.³ Στην περίπτωση μας, δεν αναφερόμαστε σε «κλαρίτες-μεμονωμένους ληστές», όπως στη Στερεά

Εθνικής Αντίστασης, βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Τα τεκμήρια της Αντίστασης», *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 201-213.

2. «Για να σκιαγραφήσω το ζήτημα των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, θα επικεντρώσω την ανάλυσή μου όχι στην έννοια των παραδόσεων, αλλά σε αυτήν του habitus, το οποίο νοείται από τον Πιέρ Μπουρντιέ ως 'ένα σύστημα διαρκών και μεταθέσιμων διαθέσεων το οποίο, ενσωματώνοντας όλες τις εμπειρίες του παρελθόντος, λειτουργεί σε κάθε στιγμή ως μήτρα προσλήψεων, εκτιμήσεων και δράσεων'». Πρβλ. Ρ. Μπουσχότεν, «Η γεωπολιτική της Ελληνικής Αντίστασης: η περίπτωση της Βόρειας Πίνδου», *Το Εμφύλιο Δράμα*, δοκιμές, 6(1997), σ. 8.

3. Τις ιδιαιτερότητες των ένοπλων σωμάτων που δρουν στην περιοχή υπογράμμισε ο Γ. Μαργαρίτης, επιχειρώντας την πρώτη απόπειρα επανεξέτασης της περιόδου: «Οι εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή: αναλογίες και διαφορές», στο Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), «*Η Ελλάδα στην περίοδο 1936-44*», ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 505-515. Χρήσιμα στοιχεία για τη συνάντηση των εαμικών οργανώσεων με ληστρικές ομάδες παραθέτει και η Ρ. Μπουσχότεν αναφερόμενη σε μια άλλη περιοχή, τα Γρεβενά: «Η τάξη του Λαού και η τάξη των ζορμπάδων», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία*, ΕΚΠΕ, Αθήνα 1995, σσ. 319-343.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Ελλάδα, αλλά σε ένα πιο διευρυμένο φάσμα ληστρικών δραστηριοτήτων και συσσωματώσεων, στη βάση εκτεταμένων συγγενικών, τοπικών και διατοπικών δικτύων.⁴

Η περιοχή στην οποία αναφερόμαστε είναι το Ξηροβούνι, στην κεντρική Ήπειρο, και η χρονική περίοδος καλύπτει τα γεγονότα των ετών 1941-44. Θα εξετάσουμε αρχικά ορισμένες όψεις της κοινωνικής συγκρότησης του χώρου κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε την ανάδειξη της δράσης της ομάδας των Γρατσουναίων από την κοινότητα Κλεισούρα ως χαρακτηριστικής περίπτωσης ένοπλου σώματος, οι αξίες και οι πρακτικές του οποίου μπορούν να διερευνηθούν μέσω της έννοιας του «κλέφτικου» habitus. Στο βαθμό που η ομάδα δεν συντάσσεται με το κυρίαρχο στην περιοχή αντιεαμικό στρατόπεδο του ΕΔΕΣ, η διαφοροποίησή της από παρόμοιους σχηματισμούς είναι δεδομένη.⁵ Ωστόσο, η ενσωμάτωση της ομάδας στον εαμικό συνασπισμό δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητη και η προσχώρησή της σε αυτόν ανάγεται εν πολλοίς στις τοπικές αντιπαλότητες και την αδυναμία του ΕΔΕΣ να ηγεμονεύσει στην περιοχή και να εξισορροπήσει τους τοπικούς ανταγωνισμούς.

Το Ξηροβούνι ή Ξεροβούνι, δυτική διακλάδωση της Πίνδου με μέγιστο υψόμετρο 1.607 μέτρα, βρίσκεται στο κέντρο της Ηπείρου, υψώνεται δυτικά και κατά μήκος του Άραχθου, φτάνοντας στα νότια μέχρι

4. Για το φαινόμενο της ληστείας στον ελληνικό χώρο, εντελώς ενδεικτικά βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς. Η Ληστεία στην Ελλάδα (19ος αιώνας)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 265-348· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993, σσ. 241-302· Χρ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα: μύθοι, παραστάσεις, ιδεολογία*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σσ. 163-199, J. Koliopoulos, *Bringandage and Irrendentism in Modern Greece 1821-1912*, Clarendon Press, Oxford 1987, σσ. 239-325· Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία», στο *Παράδοση Ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 1987, σσ. 71-107. Και για την περίοδο της Κατοχής, βλ. Ρ. Μπουσχότεν, «Ληστές και τοπική κοινωνία: κοινωνικές και πολιτισμικές πτυχές», στο *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σσ. 41-46.

5. Η Ρ. Μπουσχότεν υποστηρίζει ότι οι ομάδες αυτής της κατηγορίας εντάχθηκαν στην αντιεαμική πλευρά. Πρβλ. «Η γεωπολιτική της Βόρειας Πίνδου», ό.π., σ. 11.

την περιοχή της Άρτας.⁶ Οφείλει το χαρακτηριστικό όνομά του στο πετρώδες έδαφος και την ανυπαρξία βλάστησης. Η εικόνα κυρίως της δυτικής πλευράς αντικατοπτρίζει πλήρως το χαρακτηρισμό του ως ενός άγονου χώρου, με ιδιαίτερη, όμως, γεωστρατηγική σημασία λόγω της εγγύτητάς του με τα αστικά κέντρα και τους κύριους οδικούς άξονες της περιοχής. Η γεωγραφική θέση και έκταση του Ξηροβουνίου οδηγεί στη διοικητική του κατάτμηση ανάμεσα σε τρεις νομούς, Άρτας, Ιωαννίνων και Πρεβέζης. Αυτή η διοικητική πολυδιάσπαση δυσχεραίνει την ακριβή αποτίμηση του πληθυσμού των πρώτων δεκαετιών του αιώνα. Με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1940, μπορούμε να υπολογίσουμε, κατά προσέγγιση, τους κατοίκους της περιοχής σε 12.000, κατανεμημένους στις κοινότητες Ανώγι (ή Ανώγειο), Αγία Τριάδα (παλαιό όνομα Μπουράτσα), Πέντε Πηγάδια, Καλέντζι, Σκλήβανη, Δαφνωτή, Γοργόμυλος, Σκούπα, Κορφοβούνι, Βαρλάμη (ή Βαρλαάμ), Πεστά, Κλεισούρα, Πλατανούσα, Τέροβο, Ροδαυγή (παλαιό όνομα Νησίστα) και Αμμότοπος.⁷

Η εξέταση της κοινωνικής συγκρότησης της περιοχής δεν μπορεί παρά να βασιστεί στις ιδιαιτερότητές της. Με ιδιαίτερη φήμη σε ολόκληρη την Ήπειρο, λόγω μιας μακράς παράδοσης εξοικείωσης με τη βία και τα όπλα, οι κοινότητες της περιοχής φαίνεται να συνιστούν μια ενότητα άγονων και «καθυστερημένων» οικισμών, που ασκούν ένοπλες δραστηριότητες ακόμη και μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, το 1913. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, οι οικονομικές δραστηριότητες των Ξηροβουνιωτών είναι εξαιρετικά περιορισμένες και παραμένουν εγκλωβισμένες σε μια οικονομία αυτοκατανάλωσης, στη βάση της οποίας βρίσκονται η κτηνοτροφία και περιορισμένης έκτασης γεωργικές εκμεταλλεύσεις.

6. Πρβλ. λ. «Ξηροβούνι», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΗ', σ. 632. «Μακριά προς τη δύση προβάλλει σαν άχαρο, σκελεθρωμένο λείψανο αιώνων, το Ξηροβούνι, που εμποδίζει την εμβέλεια της ματιάς μας προς το δειλινό και το ηλιοβασίλεμα. Μόνο στα ανατολικά ριζά του σφύζει η ζωή και η βλάστηση». Πρβλ. Χ. Καινούργιος, *Δάφνες και δάκρυα*, Ιωλκός, Αθήνα 1981, σ. 111.

7. Πρβλ. Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος (1920-1981)*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988, σσ. 309-350.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Μια πρώτη διαφοροποίηση σχετικά με την οργάνωση και τον επιμερισμό των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο αναφέρεται στη διάκριση των κοινοτήτων σε ληστοτροφικές και «φρόνιμες». Η κύρια ασχολία των κατοίκων στα πλέον ορεινά χωριά, όπως το Ανώγειο (υψ. 1.100 μ.), τα Πέντε Πηγάδια, η Αγία Τριάδα, είναι η κτηνοτροφία. Στις κοινότητες αυτές εκτρέφονται, τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, αιγοπρόβατα, με τη μορφή της «ημιμόνιμης καθοδικής» κτηνοτροφίας.⁸ Σε σχέση με τις μορφές της εδραίας και της νομαδικής (ή ημινομαδικής) κτηνοτροφίας, οι κάτοικοι του Ξηροβουνίου αναπτύσσουν ένα ενδιάμεσο είδος που εκμεταλλεύεται τις υπώρειες του βουνού και σε μικρότερο βαθμό τις όμορες περιοχές για μετακινήσεις.⁹ Η τακτική αυτή έγκειται στην κάθοδο των κτηνοτρόφων από τις εστίες τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα και στην εγκατάστασή τους στις δυτικές πεδινές περιοχές. Με τον τρόπο αυτό, οι περιοχές του Νομού Πρεβέζης αποτελούν βοσκότοπους για τις φάρες που ως επί το πλείστον συγκροτούν κοινωνικά το ορεινό Ξηροβούνι.

Η ιδιαιτερότητα αυτού του τύπου κτηνοτροφίας που επικρατεί στο Ξηροβούνι διαπιστώνεται αν συγκριθεί με εκείνους δύο άλλων περιοχών, της όμορης Λάκκας Σουλίου στα δυτικά και του Ζαγορίου στα Βορειοανατολικά. Η εκτροφή κοπαδιών μικρού ή μεσαίου μεγέθους διαφοροποιεί αυτό το είδος της κτηνοτροφίας από εκείνο της Λάκκας, καθώς οι δραστηριότητες στην τελευταία δεν έχουν νομαδικό χαρακτήρα.¹⁰ Από την άλλη πλευρά, οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων του Ξηροβουνίου είναι περιορισμένες όσον αφορά τις χιλιομετρικές αποστάσεις που πρέπει να διανυθούν, και συνεπώς διαφορετικής υφής από τις αντίστοιχες της μεγάλης νομαδικής κτηνοτροφίας, όπως, παραδείγματος χάρη, στην περίπτωση των Σαρακατσάνων.¹¹

8. Για τα είδη κτηνοτροφίας στον μεσογειακό χώρο, βλ. M. Derruau, *Ανθρωπογεωγραφία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σ. 220 κ.ε.

9. Για τα φαινόμενα αυτά στον ελληνικό χώρο, βλ. Δ. Ψυχογιός, Γ. Παπαπέτρου, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 53, Αθήνα 1984, σ. 20.

10. Για την κτηνοτροφία στη Λάκκα Σουλίου βλ. Β. Ψιμούλη, «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα Ιστορικά*, τ. 23(24-25)1996, σ. 19.

11. Πρβλ. J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, London 1964, σσ. 7-18.

Στις ορεινές κοινότητες του Ξηροβουνίου, οι μεγάλες συγγενικές ομάδες (φάρες) κυριαρχούν απόλυτα και συνδέονται με κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Συγγενικές συσσωματώσεις του τύπου των μεγάλων γενών, που συγκροτούνται στη βάση ενός αυστηρά δομημένου κώδικα υποχρεώσεων και δικαιωμάτων των μελών, διαδραματίζουν έναν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην κοινωνική οργάνωση της συγκεκριμένης περιοχής.¹² Αντίθετα, οι κάτοικοι των ημιορεινών ασχολούνται με αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην ευρύτερη περιοχή του κάμπου Φιλιππιάδος-Χανόπουλου, στα νότια της οροσειράς. Οι καλλιέργειες αφορούν δημητριακά (αραβόσιτο, σιτάρι) και σε μικρότερο ποσοστό καπνό.¹³ Ακόμα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η παραχώρηση της καλλιεργήσιμης γης στους ακτήμονες γεωργούς έγινε μόλις στον Μεσοπόλεμο, καθώς η περιοχή είχε εξαιρεθεί από τις απαλλοτριώσεις των βενιζελικών αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Συγκεκριμένα, η περιοχή αποτελούσε ιδιοκτησία Τούρκου μπέη, συγγενούς του τελευταίου διοικητή των Ιωαννίνων. Το πρόβλημα εδραζόταν στην υποχρέωση καταβολής από τους καλλιεργητές γεώμορου 10% στον Τούρκο μπέη, και έτσι η απαλλοτρίωση των εκτάσεων αυτών είχε αναβληθεί στην περίοδο αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Το γεγονός ότι οι χωρικοί δεσμεύτηκαν βάσει ρητών υποχρεώσεων προς τον μπέη αποτελούσε το βασικό πρόβλημα για τους πληθυσμούς, η επίλυση του οποίου υπήρξε επίπονη.¹⁴ Η σημασία της ουσια-

12. «Με τον τρόπο αυτό, οι χωρικοί ομαδοποιούνται και διαχωρίζονται σε ό,τι μπορούμε να ονομάσουμε σόι, που αποτελείται από όλες τις οικογένειες που συγγενεύουν πατρογραμμικά και φέρουν το ίδιο επώνυμο». Πρβλ. S. Aschenbrenner, «Ο Εμφύλιος από την οπτική ενός χωριού», στο L. Baerentzen, J. Iatrides, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο*, Ολκός, Αθήνα 1999, σσ. 115-135.

13. Τα δημητριακά καλλιεργούνται κατά κόρον και στις γειτονικές περιοχές της Άρτας, που έχουν ενσωματωθεί στο εθνικό κράτος το 1881. Πρβλ. Α. Χιωτάκης, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19^{ου} αιώνα)-Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σ. 153.

14. Για τα προβλήματα αυτά, βλ. Ε. Πρόντζας, «Ο μηχανισμός του Cift στην κοσμική και εκκλησιαστική γαιοκτησία», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Μ. Κομνηνού (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990, σσ. 235-260.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

στικής παρέμβασης του κράτους μέσω της απαλλοτρίωσης κυριαρχεί απόλυτα στον τρόπο με τον οποίο οι κοινότητες αυτές αντιλαμβάνονται τη διαφορά από την προγενέστερη κατάσταση (το οθωμανικό κράτος). Μετά από έντονες διαμαρτυρίες και ενέργειες των τοπικών παραγόντων, το θέμα ρυθμίζεται εν μέρει στον Μεσοπόλεμο.¹⁵ Στο πολιτικό επίπεδο, τα αποτελέσματα είναι απτά. Η ρύθμιση, παρεπόμενη των μεγαλεπήβολων αγροτικών μεταρρυθμίσεων, θα συντελέσει στην πρόσδεση των κατοίκων στη βενιζελική παράταξη, γεγονός που αποτυπώνεται και στα εκλογικά αποτελέσματα της περιόδου μετά το 1926.¹⁶

Μέχρι και τη δεκαετία του 1930, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις παραμένουν προβληματικές. Οι χωρικοί έχουν να αντιμετωπίσουν τις ασθένειες, την απειλή χρήσης βίας από τους αγροφύλακες, εντολοδόχους του μπέη, και κυρίως την πενία —απότοκο των μικρών αποδόσεων. Η περιοχή είναι από τις πλέον φτωχές σε ολόκληρη την Ήπειρο, παρά το γεγονός ότι τα χωριά που βρίσκονται στις υπώρειες αναπτύσσουν ένα είδος οικόσιτης κτηνοτροφίας, η οποία λειτουργεί συμπληρωματικά προς τις αγροτικές καλλιέργειες. Μια πρόσθετη πηγή προσόδων, τα εμβάσματα των μεταναστών, παρουσιάζεται μειωμένη σε σχέση με άλλες περιοχές της Ηπείρου, καθώς το ποσοστό μετανάστευσης παραμένει σχετικά χαμηλό.¹⁷ Από την κοινωνική δομή των χωριών αυτών απου-

15. Η ρύθμιση επιτυγχάνεται με τη βοήθεια του βενιζελικού βουλευτή Θ. Χαβίνη και την απαίτηση των χωρικών από την ηγεσία να «μην την πληρώσουν δυο-τρία χωριά νηστικά και ξυπόλυτα». Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Αθ. Καραγιάννης, *Αμμότοπος*, Αθήνα 1995, σ. 20.

16. Η Ήπειρος ανήκει στις περιοχές οι οποίες κατά τον Μεσοπόλεμο αποτελούν στηρίγματα του βενιζελισμού. Πρβλ. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988, σ. 109. Για τη σχέση των αγροτικών στρωμάτων των Νέων Χωρών με το κόμμα των Φιλελευθέρων, βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από τον Μεσοπόλεμο», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977, σσ. 166-167.

17. Στη συγκυρία του Μεσοπολέμου, η μεταναστευτική διέξοδος περιορίζεται για το σύνολο της χώρας. Πρβλ. Αλ. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική δημοκρατία. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σσ. 40-41.

σιάζουν οι έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις, και οι ενδοκοινοτικές διαιρέσεις δεν μοιάζουν με αυτές της Παλαιάς Ελλάδας. Σε γενικές γραμμές, οι γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες δεν συντελούν παρά στη διατήρηση των κοινοτήτων σε κατάσταση οριακής οικονομίας —κατάσταση που επιδεινώνεται από την ενδημική ληστεία.

Χώρος περασμάτων και πολυάριθμων διαβάσεων, ευρισκόμενος στο κέντρο διαδρομών των νομάδων κτηνοτρόφων από τις όμορες ανατολικές περιοχές της Πίνδου, το Ξηροβούνι αποτελεί προνομιακό χώρο για την ανάπτυξη ληστρικών δραστηριοτήτων. Θα πρέπει να προσθέσουμε εδώ και την ύπαρξη στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου ενός βασιικού δρόμου για ολόκληρη την Ήπειρο, καθώς η κύρια οδός που συνδέει τα Ιωάννινα με την Άρτα διέρχεται από την περιοχή Ξηροβουνίου. Τα πολυάριθμα χάνια κατά μήκος του δρόμου μαρτυρούν τη σημασία του για τις μετακινήσεις στην περιοχή κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης.¹⁸ Παρά τη χάραξη, στη δεκαετία του 1920, της νέας εθνικής οδού στα δυτικά του Ξηροβουνίου, η παλαιά οδός διατηρεί τη σημασία της κατά την περίοδο που εξετάζουμε, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στα τοπικά δρομολόγια.

Από την άποψη, όμως, των νομαδικών μετακινήσεων, μεγαλύτερη αξία παρουσιάζει η κίνηση των κοπαδιών διά της ανατολικής πλευράς του όρους. Στη διάρκεια της πορείας τους προς τα χειμαδιά, οι νομάδες κοινοτήτων όπως το Ματσούκι ακολουθούν βασικά δύο δρομολόγια. Στην πρώτη περίπτωση, τα κοπάδια διαβαίνουν την περιοχή Πέντε Πηγάδια προς τις περιοχές της Θεσπρωτίας και της Πρέβεζας. Στη δεύτερη, οι κτηνοτρόφοι στρέφουν τα κοπάδια τους νοτιοδυτικά, ακολουθώντας το ρου του Αράχθου. Στην Κιάφα Αμμοτόπου, η διαδρομή αυτή στρέφεται προς τα δυτικά προκειμένου τα κοπάδια και οι κτηνοτρόφοι να φθάσουν στα χειμαδιά. Οι διαδρομές αυτές αναδιατάσσονται, ακολουθώντας τις μεταβολές των συνόρων. Σημαντική χρονική τομή, από την

18. Το μεγαλύτερο χάνι της περιοχής, και από τα πλέον ονομαστά σε ολόκληρη την Ήπειρο, βρίσκεται στα Πέντε Πηγάδια, χώρο γνωστό από τις ελληνοτουρκικές μάχες του 19ου αιώνα και των Βαλκανικών Πολέμων. Πρβλ. *A concise history of the Balkan wars 1912-13*, Hellenic Army General Staff, Army History Directorate, Athens 1998, σσ. 163-166.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

άποψη αυτή, αποτελούν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, που επέφεραν την ενοποίηση ενός κατακερματισμένου από τις συνοριακές ρυθμίσεις χώρου. Παρά τα προβλήματα της κτηνοτροφίας στην περίοδο του Μεσοπολέμου, γεγονός είναι ότι οι δρόμοι αυτοί εξακολουθούν να λειτουργούν.

Η διασταύρωση δρόμων ορεινής κτηνοτροφίας αυτού του τύπου με περιφερειακές οδικές αρτηρίες φαίνεται να ευνοεί τη δραστηριότητα ομάδων που επιδίδονται σε ληστείες.¹⁹ Κατά τον 19ο αιώνα, συμμορίες συγκροτούνται στην περιοχή, καθώς ο χώρος προσφέρει πλεονεκτήματα για τη διαφυγή τόσο προς παράπλευρους ορεινούς όγκους, όσο και κυρίως προς τα πλέον απρόσιτα και δύσβατα χωριά. Σημαντικό στοιχείο για την ανάπτυξη ληστρικών ομάδων αποτελεί η επιπρόσθετη δυνατότητά τους να χρησιμοποιούν τη συνοριακή γραμμή Ελλάδας-Τουρκίας κατά μήκος του Αράχθου, μετά την ενσωμάτωση του ανατολικού τμήματος του Νομού Άρτας στο εθνικό κράτος, το 1881. Καθώς τα σύνορα μετατοπίζονται προς βορρά, οι ληστές επιβάλλουν την κυριαρχία τους σε όλο και μεγαλύτερο μέρος της Ηπείρου, με χαρακτηριστική τη δράση τους στο Ξηροβούνι καθ' όλη αυτή την περίοδο.²⁰

Στο σημείο αυτό πρέπει να διακρίνουμε τα δυο είδη ληστείας, που συνυπάρχουν στον συγκεκριμένο ορεινό χώρο στις αρχές του αιώνα. Η πρώτη μορφή αφορά κυρίως τη ζωοκλοπή, μια συνήθη πρακτική στον ποιμενικό χώρο,²¹ που διαιωνίζεται με βάση τη δεδομένη για την κοινωνική οργάνωση των ορεινών πληθυσμών θέση της οικογένειας, στο πλαίσιο της οποίας η ζωοκλοπή αποκτά ένα ιδιαίτερο νόημα. Τα δίκτυα, που συστήνονται κυρίως στη βάση της συγγένειας, αποτελούν με την έννοια αυτή ένα πεδίο άσκησης ληστρικών δραστηριοτήτων, συνήθως εκτός ορίων της κοινότητας, σε αναφορά με τη διάκριση ορεινός/ημιορεινός χώρος. Προσανατολίζοντας σε μεγάλο βαθμό τη δράση τους προς τις πιο «φρόνιμες» κοινότητες, αυτού του τύπου οι ληστές υπερασπίζονται την αυτονομία του χώρου τους, αλλά και συνιστούν μια διαρ-

19. Πρβλ. Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 82.

20. Για τη δράση των ληστών στην περίοδο 1896-1912, βλ. J. Koliopoulos, *Brigands*, ό.π., σσ. 215-236.

21. Πρβλ. Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 87.

κή απειλή για τους αγρότες και τους ημινομάδες κτηνοτρόφους. Η ενσωμάτωση της περιοχής στο εθνικό κράτος, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, δεν διαφοροποιεί ριζικά την κατάσταση. Οι ληστρικές πρακτικές συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν τις κοινότητες αυτές και να προσδίδουν στους κατοίκους τους το χαρακτηρισμό του «ζωοκλέπτη».

Η δεύτερη μορφή ληστρικής δραστηριότητας είναι ευρύτερης δυναμικής και προσεγγίζει την εικόνα των ληστών του προηγούμενου αιώνα. Η περίπτωση της ομάδας των Ρεντζαίων, ένοπλης συμμορίας με φήμη σε όλη την Ελλάδα, είναι χαρακτηριστική όσον αφορά στην συσχέτιση του συγκεκριμένου χώρου με φαινόμενα ληστείας.²² Έχοντας ως ορμητήριο το Ανώγειο, οι αδερφοί Θύμιος και Γάκης Ρέντζος με τους ενόπλους τους αποτελούν τη σημαντικότερη ληστρική συμμορία στην περιοχή. Ο χώρος των ληστρικών δραστηριοτήτων δεν περιορίζεται μόνο στην Ήπειρο αλλά απλώνεται και στις γειτονικές περιφέρειες, συστήνοντας ουσιαστικά «κράτος εν κράτει».²³ Ενδεικτική της απήχησης τους είναι η αφήγηση της δράσης τους στα λαϊκά ληστρικά μυθιστορήματα της περιόδου 1900-1930 αλλά και στα δημοτικά τραγούδια.²⁴ Οι

22. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι στον Μεσοπόλεμο το Ξηροβούνι αποτέλεσε καταφύγιο της ομάδας αυτής, υπεύθυνης για τη ληστεία της Πέτρας Πρέβεζας. Η ληστεία έγινε από τους Ρεντζαίους το καλοκαίρι του 1926, αποτελώντας το «κύκνειο άσμα» μιας σειράς εντυπωσιακών ενεργειών ληστρικών συμμοριών αναγόμενων στα τέλη του 19ου αιώνα (Δήλεσι κλπ.). Πρβλ. Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα 1991, σ. 115.

23. Στη δράση των Ρεντζαίων αναγνωρίζεται μια μορφή «παρακοινωνιακού» χαρακτήρα, στο βαθμό που φαίνονται να έχουν συνεργάτες τα φτωχότερα στρώματα των κοινοτήτων. Πρβλ. Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 74. Για την έννοια της παρακοινωνίας, βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Οι ελλαδικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην ύστερη τουρκοκρατία. Οι συνθήκες διαμόρφωσης της κοινωνικής και πολιτικής πάλης και οι μεταπελευθερωτικές συνέπειες», στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις*, ό.π., σ. 5-38. Για τη συζήτηση περί του «παρακοινωνιακού» χαρακτήρα της ληστείας, βλ. R.V. Boeschoten, *From Armatolik to people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece 1750-1949*, Hakkert, Amsterdam 1991, σσ. 5-12.

24. Πρβλ. Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ελληνικό ληστρικό μυθιστόρημα*, ό.π., σσ. 163-199. Επίσης, βλ. Γ. Ε. Παπαδάκης, «Οι λήσταρχοι και τα τραγούδια τους», *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, 26(2000), σ. 45.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

πρακτικές που ακολουθούν οι Ρεντζαίοι οδηγούν σε έναν αναπροσανατολισμό της παραδοσιακής ληστείας. Η συμμορία χρησιμοποιεί σύγχρονο οπλισμό (χειροβομβίδες, αυτόματα) και διαπράττει αρκετούς φόνους, υπερβαίνοντας τη λογική της οικονομίας της βίας των ληστρικών ομάδων του προηγούμενου αιώνα.²⁵

Παρ' όλα αυτά, η δυναμική εμφάνιση των Ρεντζαίων δεν ανατρέπει παραδοσιακές μορφές ληστείας και οργάνωσης ληστρικών συμμοριών στην περιοχή. Οι ορεινές κοινότητες παρέχουν προστασία στους ληστές, και οι φατρίες των κτηνοτρόφων επιδιώκουν τη συνεργασία τους.²⁶ Η δράση των Ρεντζαίων, η οποία περιλαμβάνει και τη δημιουργία ενός μεγάλου δικτύου πολιτικής προστασίας (π.χ. συναλλαγές με κομματάρχες του βενιζελικού και του Λαϊκού Κόμματος), και κυρίως η αποδοχή τους από την τοπική κοινωνία, αντικατοπτρίζει, σε τελική ανάλυση, την απόπειρα του παραδοσιακού κόσμου να αντιτάξει απεγνωσμένη άμυνα έναντι των κρατικών θεσμών του νέου κόσμου.²⁷ Η ίδια η ύπαρξη

25. Πρβλ. Ν. Κοταρίδης, «Ληστεία, κράτος και τοπικές κοινωνίες», *Ιστορικά*, ό.π., σσ. 6-9.

26. «Μολονότι ο ορισμός και η χρήση του όρου 'φατριασμός' διαφέρουν από συγγραφέα σε συγγραφέα, συνήθως περιλαμβάνει 'υποθέσεις που έχουν γίνει κοινότοπες στην πολιτική ανθρωπολογία. Αυτές περιλαμβάνουν την ιδέα ότι οι φατρίες είναι κάθετα οργανωμένοι αντίπαλοι συνασπισμοί που διασχίζουν ομοιόμορφα τις κοινωνικοοικονομικές τάξεις, ότι οι ηγέτες των φατριών στρατολογούν υποστηρικτές μέσω δομικά ποικίλων διασυνδέσεων και ότι οι ανταγωνιζόμενες φατρίες είναι δομικά όμοιες'». Πρβλ. Hans Vermeulen, «Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία των καπετάνιων στο χωριό του Κάιν και του Άβελ», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 130.

27. «Έτσι, το κράτος, στη συνείδηση των ατόμων, αποχωρίζεται από την κοινωνία και παίρνει τη μορφή του άλλου, μορφή που παρουσιάζεται εχθρική και απειλητική ως ένα βαθμό, προς την παραδοσιακή κοινωνία, επειδή καταστρέφει την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων. Άρα, η σύνολη κοινωνία ταυτίζεται με τον όμοιο, που είναι ο ληστής, αφού ο τελευταίος είναι ο μόνος που έχει την δύναμη, μέσω της φυσικής βίας, να αντιπαράθεται στο κράτος, καταστροφέα αυτής της κατάστασης». Πρβλ. Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 179.

ομάδων που αναπαράγουν μορφές κοινωνικής οργάνωσης και δράσης του προηγούμενου αιώνα μαρτυρεί τις αδράνειες των κοινωνικών δομών της περιοχής. Άλλωστε, το ορεινό Ξηροβούνι αποτελεί χώρο στον οποίο οι νομιμοποιητικές αναφορές του σύγχρονου κράτους δεν έχουν καταστεί κυρίαρχες στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα.

Η περίοδος του ύστερου Μεσοπολέμου είναι χαρακτηριστική για την ενσωμάτωση των ορεινών κοινοτήτων στο εθνικό κράτος. Μετά την εξόντωση των Ρεντζαίων, μεσολαβεί μια δεκαετία (1930-1940) κατά την οποία οι ληστρικές συμμορίες εμπλέκονται σε τοπικές διαμάχες. Το στοιχείο που κυριαρχεί στη συγκυρία είναι μια επιχείρηση καταδίωξης που περιλαμβάνει «συμμαχίες» και «συγκρούσεις» συγγενικών δικτύων, αλλά και την επανεμφάνιση των κρατικών θεσμών στην περιοχή —έστω και αν εμφανίζονται αποδυναμωμένοι και υπολειπόμενοι. Στο πλαίσιο αυτό, οι φάρες των κτηνοτρόφων στρέφονται η μία εναντίον της άλλης, καθώς η απουσία του προστατευτικού, αλλά και οργανωτικού, δικτύου των Ρεντζαίων οδηγεί τους «ζωοκλέπτες» σε συγκρούσεις.

Στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, η επιχείρηση εξάλειψης της ληστείας κρίνεται σε σημαντικό βαθμό επιτυχημένη. Όμως, οι μεγάλες οικογενειακές συσσωματώσεις εξακολουθούν να κυριαρχούν στη ζωή των χωρικών και να επιβάλλουν τα όρια μέσα στα οποία κρίνονται οι συμπεριφορές. Τα δίκτυα πολιτικής προστασίας εξακολουθούν να υφίστανται, αν και στο πελατειακό σύστημα περνάμε πλέον από τους τοπικούς πάτρωνες των κομμάτων στους διορισμένους από τη δικτατορία κρατικούς υπαλλήλους.²⁸ Επιπροσθέτως, οι ορεινές κοινότητες εμφανίζονται διαφοροποιημένες από τις υπόλοιπες και εξακολουθούν να κυριαρχ-

²⁸ Για τις διαδικασίες αυτές στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, βλ. ΑΙ. Kitroeff, «The Greek peasantry from dictatorship to occupation», στο R. Higham - Th. Veremis (ed.), *Aspects of Greece 1936-40. The Metaxas Dictatorship*, ELIAMEP-VRIONIS CENTER, Athens 1993, σσ. 63-84. Για τις σχέσεις πάτρωνα-πελάτη στην Ελλάδα από μια λειτουργιστική προσέγγιση, βλ. S. Eisenstadt, L. Roniger, *Patrons, Clients and Friends*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, σσ. 77-81. Για μια διαφορετική προσέγγιση βλ. Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στο *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις*, ό.π., σσ. 115-150.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

χούνται απόλυτα από τις φατρίες των ποιμένων ληστών, έστω και αν οι Ρεντζαίοι αποχωρούν από το προσκήνιο.

Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της αγροτικής κοινωνίας παραμένουν αμετάβλητα. Η θέση της γυναίκας παραμένει εναρμονισμένη με τα κυρίαρχα πρότυπα, από τα οποία κάθε παρέκκλιση θεωρείται ανεπίτρεπτη. Ο αναλφαβητισμός παραμένει σε υψηλά ποσοστά, και οι απόπειρες διείσδυσης των «νέων ιδεών» της κοινωνικής αλλαγής παραμένουν στο περιθώριο. Ειδικότερα όσον αφορά τις μαρξιστικές ιδέες, η περιοχή εμφανίζεται να τις αγνοεί, και οι ελάχιστοι κομμουνιστές του Μεσοπόλεμου δεν μπορούν να επηρεάσουν την κατάσταση, αν και, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, υπήρχε συγχρωτισμός με τις κοινωνικές ιδέες στο πλαίσιο των φυλακών.

Το προπολεμικό κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο προσδιορίζει εν πολλοίς τους όρους προσαρμογής αυτής της κοινωνίας στην κρίση της δεκαετίας 1940-50. Η εμφανής από τον Μεσοπόλεμο απόπειρα της τοπικής κοινωνίας να αντισταθεί στην κρατική διείσδυση θα λάβει διαφορετικό χαρακτήρα στα γεγονότα της Κατοχής, προσθέτοντας στις παραδοσιακές αντιστάσεις το στοιχείο του αντικομμουνισμού, ενός λόγου νεωτερικού, που αξιοποιεί όμως τις αναφορές του παραδοσιακού κόσμου.²⁹

Μετά την κατάρρευση του μετώπου, το 1941, οι υποτυπώδεις οικονομικές λειτουργίες της περιοχής υφίστανται ριζικές μεταβολές. Οι χωρικοί του Ξηροβουνίου αποπειρώνται να προσαρμοσθούν στα νέα δεδομένα, μέσω των εκτεταμένων δικτύων ανταλλαγής, που συστήνονται κατά το πρώτο έτος της Κατοχής.³⁰ Η γενικευμένη κρίση του συστήματος και η υπαναχώρηση του κρατικού μηχανισμού συνεπιφέρει παράλληλα τη δραστηριοποίηση ομάδων που ασκούν ληστρικές δραστηριότητες ή προσπαθούν να διασώσουν τα κοπάδια τους από ανταγωνιστικές

29. «Στο σημείο αυτό, βεβαίως, αναφερόμαστε στην κοινότητα, για την οποία η αναπαραγωγή των μέγιστων συντεταγμένων της κοινωνικής οργάνωσης (συγγενικοί δεσμοί, τοπικότητα, κοινωνική ιεραρχία, παράδοση) συνιστούν ανυπέρβλητο όρο της ύπαρξης της». Πρβλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, ό.π., σ. 297.

30. Πρβλ. Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1993, σσ. 107-120.

φάρες.³¹ Οι συνθήκες ευνοούν τη συγκρότηση συμμοριών στη βάση συγγενικών και τοπικών δεσμών, καθώς προκρίνεται η υπεράσπιση της αυτονομίας των βασικών αυτών κοινωνικών συσσωματώσεων (συγγένεια, κοινότητα).

Τα πρώτα ένοπλα σώματα αποτελούνται κυρίως από κτηνοτρόφους, «ανθρώπους του ντουφεκιού», όπως θεωρούνται οι Ήεροβουνιώτες από τον υπόλοιπο ηπειρώτικο πληθυσμό. Η δράση τους συνιστά συνέχεια των προπολεμικών δραστηριοτήτων τους και οι ομάδες αυτές ασκούν κατά τη συγκεκριμένη συγκυρία μια εξουσία οπωσδήποτε ανώτερη από την ανύπαρκτη («κρατική») των σταθμών Χωροφυλακής. Οι προφορικές μαρτυρίες που διαθέτουμε για την περίοδο είναι εύγλωττες. Κοινότητες οι οποίες βρίσκονται στην περιφέρεια του Ήεροβουνίου ή δεν αποτελούν μέρος του πυρήνα εκείνων των ορεινών χωριών που αποτελούν καταφύγια των συγκεκριμένων ομάδων αντιμετωπίζουν δραστηριότητες που ποικίλλουν από τη ζωοκλοπή ως την ιδιότυπη φορολόγηση σε είδος.

Έτσι, οι επιτροπές των αντιστασιακών οργανώσεων αντιμετωπίζουν δυσχέρειες και αντάρτικα σώματα δεν συγκροτούνται στην περιοχή μέχρι το τέλος του 1942. Στο χρονικό αυτό σημείο ο πρώην αστυνομικός και εργολάβος δημόσιων έργων Αλέκος Παπαδόπουλος, καταγόμενος από το χωριό του Ήεροβουνίου Σκλήβανη, αναλαμβάνει να οργανώσει ένοπλα σώματα για λογαριασμό του Ζέρβα.³² Στις αρχές του 1943 η δημιουργία στην περιοχή ένοπλων τμημάτων του ΕΔΕΣ είναι μια πραγματικότητα. Συγκροτείται το Αρχηγείο Ήεροβουνίου, που διατηρεί την αυτονομία του μέχρι τον Φεβρουάριο του 1944 και τις συγκρούσεις με τον ΕΛΑΣ.³³ Τρεις είναι οι κύριοι παράγοντες που υποβοηθούν την προ-

31. «Σ' αυτήν την άνοιξη του 1942, αν βασιστούμε στις μαρτυρίες και στις αναμνήσεις των χωρικών, κάθε ορεινός όγκος, κάθε πέραςμα, κάθε διαδρομή είχαν την ή τις δικές τους ληστρικές εξουσιαστικές ομάδες». *Αυτόθι*, σ. 132.

32. Ο Παπαδόπουλος φέρεται να παρουσιάζεται αυθόρμητα στο αρχηγείο του Ζέρβα στο Ραδοβίτσι, τον Δεκέμβριο του 1942, να εντάσσεται στον ΕΔΕΣ και να λαμβάνει εντολή οργάνωσης αντάρτικων ομάδων στο Ήεροβούνι. Για τις πρώτες κινήσεις του Ζέρβα στην περιοχή Βάλτου - Ραδοβιζίου βλ. Χ. Φλόκας, *Η Εθνική Αντίσταση 1942-45 (Ο ΕΔΕΣ και οι αντάρτες του)*, Αθήνα 1994, σσ. 102-111.

33. Πρβλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα 1998, τ. 2, σ. 101.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

σχώρηση στον ΕΔΕΣ στην πρώτη αυτή φάση: η εμφάνιση μιας δυναμικής ηγεσίας στο πρόσωπο του Παπαδόπουλου, η καθυστέρηση δημιουργίας εαμικών επιτροπών, εν αντιθέσει προς την υπόλοιπη Ήπειρο, και η οικονομική ευμάρεια η οποία αποδίδεται στο εδεδίτιμο αντάρτικο.

Ο πρώτος παράγοντας αφορά στις υποδοχές μιας κοινωνίας απέναντι σε μια ηγεσία που αναδεικνύεται με φυσικό τρόπο και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη συγκυρία. Το κυριότερο, λοιπόν, προσόν της ηγεσίας είναι η προπολεμική ενασχόληση με τη Χωροφυλακή, συνεπώς η δυνατότητα χρησιμοποίησης των πολιτικών δικτύων που συγκροτήθηκαν κατά την επιχείρηση καταδίωξης της ληστείας στη διάρκεια του Μεσοπόλεμου. Ο Παπαδόπουλος είναι γνώστης των πρακτικών που πρέπει να χρησιμοποιήσει για να αποσπάσει τη στήριξη των ομάδων αυτών. Επιπροσθέτως, ο οπλαρχηγός απολαμβάνει κύρους εντός της κοινότητας, λόγω της θέσης του στην κοινωνική ιεραρχία αλλά και του εκτεταμένου οικογενειακού του δικτύου. Το γεγονός της προσχώρησης των ομάδων αυτής της μορφής στον ΕΔΕΣ, υπό την ηγεσία του Παπαδόπουλου, επιδέχεται επιπλέον ερμηνείες. Κατά πρώτο λόγο, υπάρχει η παράδοση συνεργασίας με «προύχοντες»-τοπικούς προστάτες στο πλαίσιο του πελατειακού συστήματος της αγροτικής ελληνικής κοινωνίας.³⁴ Κατά δεύτερο λόγο, η ίδια η πρακτική του οπλαρχηγού αναφέρεται στην υπεράσπιση των θεμελιωδών κοινωνικών αξιών της περιοχής, γεγονός που, όπως θα δούμε, μεταφράζεται στην άρνηση των καινοτομιών του εαμικού προγράμματος.³⁵

Η δεύτερη συνιστώσα, δηλαδή η σχετική με την καθυστέρηση της εαμικής καθοδήγησης της Άρτας, αναφέρεται στις ιδιαιτερότητες του ορεινού αυτού χώρου, καθώς και στην προπολεμική απουσία της Αριστεράς. Σε αντιπαράβολή μάλιστα με την καθυστέρηση που παρατηρείται στην περιοχή, οι πρώτες ένοπλες ομάδες του ΕΛΑΣ Άρτας συγκρο-

34. Πρβλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, ό.π., σσ. 148-154.

35. Ο Παπαδόπουλος εμφανίζεται να αρνείται το ΕΑΜ «για να μην χαλαστούν οι άνθρωποι». Πρβλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση του νομού Άρτας*, Ιωλκός, Αθήνα 1983, τ. Β, σ. 22.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΤΖΟΥΚΑΣ

τούνται στους ορεινούς όγκους Ραδοβιζίου-Τζουμέρκων, περιοχές με σαφώς διαφοροποιημένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Το τρίτο στοιχείο αναφέρεται προφανώς στις δυνατότητες των κατοίκων, με την ιδιότητα του «αντάρτη-αγωνιστή», να προσπορισθούν οικονομικά οφέλη δυνατά-λογα με τον προπολεμικό πλούτο της περιοχής μέχρι το 1941-42.³⁶

Στις αρχές του 1943 δεν έχουν ενσωματωθεί όλες οι ομάδες ενόπλων της περιοχής στον ΕΔΕΣ. Συγκροτούμενες στις παρυφές της αγροποικιακής κοινωνίας, με συγκεκριμένους και ρητούς περιορισμούς ως προς την ένταξη σε οργανώσεις στις οποίες δεν αναγνωρίζουν δικά τους χαρακτηριστικά, οι φατρίες του ορεινού Ξηροβουνίου εξακολουθούν να υπερασπίζονται την αυτονομία της δράσης και της περιοχής τους. Τα πολιτικά διακυβεύματα (ΕΑΜ-ΕΔΕΣ, υποταγή/αντίσταση) τίθενται σε δεύτερη μοίρα, καθώς οι ομάδες αδυνατούν να μεταφράσουν στον δικό τους κώδικα αξιών τις ιδιαιτερότητες και τα προτάγματα του πρωτοφανούς αυτού ολοκληρωτικού πολέμου.

Μια ομάδα που αποτυπώνει στη δράση της τις ιδιαιτερότητες της περιοχής είναι οι Γρατσουναίοι. Η σημαντικότερη μαρτυρία που διαθέτουμε για τους ένοπλους αυτούς προέρχεται από τον Γ. Παπανικολάου, στρατιωτικό υπεύθυνο του ΕΛΑΣ της περιοχής Ξηροβουνίου. Με δυο άρθρα του στο περιοδικό *Εθνική Αντίσταση* το 1978, ο Παπανικολάου αναφέρεται στις διαδικασίες μέσω των οποίων ενσωματώθηκαν στον ΕΛΑΣ.³⁷ Παρά τα προβλήματα που δημιουργεί η χρήση απομνημονευματικού υλικού, η συγκεκριμένη μαρτυρία παραμένει η πλέον αξιόπιστη που διαθέτουμε για τη συγκεκριμένη περιοχή.

Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, οι Γρατσουναίοι δεν εμφανίζονται ως ομοιογενής σχηματισμός αλλά ως συνασπισμός τριών οικογενειών από διαφορετικές κοινότητες (Κλεισούρα, Πέντε Πηγάδια, Αγία Τριάδα, Βαρλάμ). Κοινό χαρακτηριστικό των οικογενειών (με αρχηγούς αντι-

36. Για τη διάσταση του ΕΔΕΣ ως οικονομικού μηχανισμού βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή: αναλογίες και διαφορές», ό.π., σ. 511.

37. Πρβλ. Γ. Παπανικολάου, «Ο Όρκος της Παρασκευής», *Εθνική Αντίσταση*, συλλογή 15η, σσ. 66-68· «Με τους απλούς ανθρώπους του λαού», *Εθνική Αντίσταση*, συλλογή 16η, Αθήνα 1978, σσ. 66-70.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

στοίχως τους αδερφούς Γρατσούνα, τον Αλ. Μπουντούρη και τον Νικόλα-Γιώργη) παραμένει το γεγονός ότι είναι κτηνοτρόφοι και ζωοκλέφτες. Στη συγκρότηση της συμμαχίας αναγνωρίζονται, επιπλέον, οι θεμελιώδεις δεσμοί που αναφέρει ο Στ. Δαμιανάκος όσον αφορά τη συγκρότηση των ληστρικών συμμοριών (ομαιμοσύνη, αγχιστεία).³⁸ Οι αδερφοί Γρατσούνα είναι γνωστοί σε ολόκληρη την περιοχή ως «δυναμικοί». Το οικογενειακό τους δίκτυο εκτείνεται κυρίως στην Κλεισούρα, χωριό στις παρυφές του Ξηροβουνίου. Η ομάδα (αριθμώντας 80 ένοπλους) συγκροτείται από συγγενείς αλλά και ενόπλους γειτονικών κοινοτήτων με τις οποίες δεν υφίστανται προπολεμικές διαφορές.

Η ομάδα αυτή αρχικά συνεργάζεται με τα τμήματα του οπλαρχηγού Παπαδόπουλου, το χρονικό διάστημα του χειμώνα 1942-1943.³⁹ Αρκετούς μήνες μετά, την άνοιξη του 1943, αυτονομείται λόγω των ανυπέβλητων διαφορών με άλλες φατρίες. Οι διαφορές αυτές καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα. Προπολεμικές έριδες, συγκυριακές συγκρούσεις για ζητήματα διανομής, αδυναμία να αναγνωρίσουν τα μέτωπα που συγκροτούνται στο πλαίσιο της Αντίστασης. Για την ομάδα αυτή ο εχθρός δεν φαίνεται να εμφανίζεται με τη μορφή του Ιταλού ή Γερμανού στρατιώτη ούτε με τη μορφή του κομμουνιστή/αντικομμουνιστή αντάρτη. Προσωποποιείται όμως στους ενόπλους της όμορης κοινότητας, δηλαδή σε έναν σχηματισμό με όμοια, με τα δικά τους, χαρακτηριστικά.

Ως βασική αρχή ένταξης στις διεργασίες της εποχής, 1943, φαίνεται να κατισχύει η αυτονομία στη βάση τοπικών διαφοροποιήσεων. Ως αυτόνομη πλέον ομάδα οι Γρατσουναίοι απελευθερώνουν τους κρατούμενους των φυλακών Κατσικά (πλησίον των Ιωαννίνων) και αφαιρούν «τις αγελάδες του εκεί γεωργικού σταθμού».⁴⁰ Επίσης αφαιρούν καλαμπόκι και

38. Πρβλ. Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 93.

39. Ο ίδιος ο οπλαρχηγός ισχυρίζεται ότι συνέστησε τις πρώτες ένοπλες ομάδες για την προστασία των χωρικών από «κλέφτες» σαν τους Γρατσουναίους. Πρβλ. Αθ. Φλιτούρης, *Το Αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1998, σ. 83.

40. Πρβλ. Ν. Ζιάγκος, *Εθνική Αντίσταση και αγγλικός ιμπεριαλισμός*, Αθήνα 1978, τ. 1, σσ. 346-347. Είναι χαρακτηριστικό ότι μια ομάδα με παρόμοια χαρακτηριστικά, οι Κολοδημητράιοι της Λάκκας Σουλίου, εμφανίζεται να λαμβάνει μέρος σε απελευθέρωση

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΤΖΟΥΚΑΣ

σιτάρι από πεδινά χωριά. Οι επιχειρήσεις λαμβάνουν τη μορφή λεηλασίας (αναφέρονται μεγάλοι αριθμοί ζώων), γεγονός που επιβεβαιώνει τη δυνατότητα του σώματος να επαναλαμβάνει δραστηριότητες συνήθεις στην προπολεμική περίοδο. Η λεία μεταφέρεται στα ορεινά κρησφύγετα για να αξιοποιηθεί από την οικογένεια.

Η περίοδος αυτονομίας των Γρατσουναίων τερματίζεται όταν προσχωρούν στον ΕΛΑΣ, μετά την ένταξη των υπόλοιπων φατριών της περιοχής στον ΕΔΕΣ και την αδυναμία τους να παραμείνουν ανεξάρτητοι. Μετά από πολλές διαπραγματεύσεις, η ένταξη επισημοποιείται τον Απρίλιο, με την προσχώρησή τους στο συγκρότημα ΕΛΑΣ της περιοχής Κατσανοχωρίων (συμπλέγματος 11 κοινοτήτων στα βόρεια του Ξηροβουνίου). Στη συγκυρία αυτή, η προσχώρηση των «ανθρώπων του ντουφεκιού» ισχυροποιεί τις ούτως ή άλλως ολιγάριθμες ομάδες της εαμικής οργάνωσης στην περιοχή.⁴¹

Η οργάνωση των Γρατσουναίων και των Μπουντουραίων στο ΕΑΜ υποβοηθείται από την παρουσία στην περιοχή του ποιητή Γ. Κοτζιούλα ως πολιτικού επιτρόπου.⁴² Η ομάδα εμφανίζεται να αντιλαμβάνεται την επιρροή του πολιτικού καθοδηγητή και να αποδίδει στο «μαγικό χάρισμα» την ένταξή της σε μια οργάνωση που υπερβαίνει τον πολιτικό και κοινωνικό της ορίζοντα: «Χάρη σ' αυτό του μάγου γινήκαμαν κι μεις αμίτις. Πού ξέραμαν, μείς απ' αγώνις».⁴³

Η ενσωμάτωσή τους στον ΕΛΑΣ θα αποδειχθεί ιδιαίτερα δυσχερής. Ο αντάρτικος στρατός, τμήματα του οποίου αποτελούν πλέον οι Γρα-

αιχμαλώτων από την ίδια φυλακή στα πρώτα στάδια οργάνωσης τους στον ΕΔΕΣ. Πρβλ. *Έκθεση Μπαλτογιάννη Βασίλη, Αρχεία ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/1β*.

41. Η ενσωμάτωση στην οργάνωση λαμβάνει στη συγκυρία το χαρακτήρα «τακτικής κίνησης», συμβατής με τις αξίες της αγροποιομενικής κοινωνίας. «Μπορούμε να κατανοήσουμε τις μετέπειτα εξελίξεις μόνο αν αντιληφθούμε ότι αναφερόμαστε σε κοινωνίες για τις οποίες: 'οι αντιστάσεις, οι αντινομίες, οι αντιφάσεις, οι παλινδρομήσεις, οι συγκρούσεις είναι στοιχεία προσδιοριστικά των διαδικασιών'». Πρβλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές, Οδυσσέας, Αθήνα 1993*, σ. 140.

42. Πρβλ. Ν. Κοσμάς, *Γιώργος Κοτζιούλας, ο ποιητής της Εθνικής Αντίστασης, Δωδώνη, Αθήνα-Ιωάννινα 1990*, σ. 16.

43. *Αυτόθι*, σ. 17.

τσουναίοι, οργανώνεται με βάση σαφείς, αυστηρές και νεωτερικές διαδικασίες. Η υποταγή σε μια κεντρική ηγεσία, η απαγόρευση της ζωοκλοπής, οι περιορισμοί στις μετακινήσεις των κοπαδιών αποτελούν μερικές μόνο από τις υποχρεώσεις τις οποίες συνεπάγεται η ένταξη στον ΕΛΑΣ.⁴⁴ Είναι προφανές ότι, με την ενσωμάτωσή τους στο ελασίτικο αντάρτικο, δραστηριότητες όπως η ζωοκλοπή έπρεπε να διακοπούν. Η ιδιαιτερότητα όμως της συγκυρίας αλλά και η ουσιαστική άρνηση αποδοχής των νέων δεδομένων που επιφέρει το γεγονός της ένταξης συγχέουν την κατάσταση. Πλήθος ανεκδοτολογικού υλικού για την ομάδα των Γρατσουναίων επιβεβαιώνει την ασυμβατότητα της συμπεριφοράς τους με τους κώδικες αξιών του ΕΛΑΣ.⁴⁵

Οι Γρατσουναίοι αδυνατούν να αποδεχθούν το γεγονός της ένταξής τους σε μια συσσωμάτωση όπως η εαμική, που υπερασπίζεται ένα πολιτικό πρόγραμμα τομών. Συνεχίζουν τις δραστηριότητές τους, όπως την αφαίρεση ζώων από τους νομάδες κτηνοτρόφους των βλάχικων χωριών ανατολικά του Ξηροβουνίου, όταν επιστρέφουν στις ορεινές εστίες τους.⁴⁶ Η συγκεκριμένη μέθοδος, αναγόμενη στις πρακτικές ληστείας του περασμένου αιώνα —«εθελοντική προσφορά των ίδιων των κτηνοτρόφων προς τη συμμορία», αποτυπώνει σαφέστατα το καθεστώς των ομάδων αυτών στην περιοχή. Έτσι, οι πηγές αναφέρονται σε συνέχιση των προπολεμικών δραστηριοτήτων από τη φάρα, καθώς οι εαμικές επιτροπές στην περιοχή είναι ανίσχυρες και η «διαπαιδαγώγηση» των Γρατσουναίων στις νέες μορφές οργάνωσης καθυστερεί. Οι ληστές φαί-

44. Για τη στρατιωτική συγκρότηση του ΕΛΑΣ, βλ. Γ. Μαργαρίτης, «ΕΛΑΣ: ζητήματα πολέμου», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σσ. 173-184.

45. «Κοντά στο Λοζέτσι είναι η γνωστή μονή της Τσούκας. Ο παπάς της μονής βγήκε να ιδεί τους αντάρτες, που μια μέρα πέρασαν απ' τη βρύση εκεί κοντά, είδε το σήμα του ΕΛΑΣ που φορούσαν στο δίκωχο και ρώτησε ένα Γρατσούνα: Τι θα πει ΕΛΑΣ μ' ένα λάμδα; ΕΛΑΣ θα πει ΕΑΜ, παπά μου, είτε ο Γρατσούνας. Και τι θα πει ΕΑΜ, τον ρώτησε ο παπάς; ΕΑΜ θα πει ΚΚ, του απαντάει ο Γρατσούνας. Όταν ο παπάς με απορία ξαναρώτησε τι θα πει ΚΚ, ο Γρατσούνας τον έστειλε στον αρχηγό, να του το εξηγήσει. Αυτός ήξερε τι θα πει ΚΚ». Πρβλ. Ν. Ζιάγκος, *Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 345-346.

46. Πρβλ. Γ. Παπανικολάου, «Με τους απλούς ανθρώπους του λαού», ό.π., σ. 67.

νονται να διακηρύσσουν την «κυριαρχική ικανότητά» τους ακόμη και στη νέα συγκυρία και παρά τις εξαγγελθείσες προθέσεις των εαμικών στελεχών για πάταξη των ληστρικών δραστηριοτήτων.

Οι μαρτυρίες διχάζονται ως προς την εξέλιξη του σώματος αυτού. Ο Ν. Ζιάγκος υποστηρίζει ότι η φάρα, μετά τις αυστηρές υποδείξεις των εαμικών στελεχών για διακοπή των πράξεων αυτών, προσχώρησε στον ΕΔΕΣ.⁴⁷ Ο Ν. Κοσμάς υποστηρίζει ότι οι Γρατσουναίοι «εξολοθρεύτηκαν από τον οπλαρχηγό του Ζέρβα Αλ. Παπαδόπουλο», χωρίς να αναφέρεται σε ένταξη στον ΕΔΕΣ. Η μαρτυρία του Παπανικολάου αναφέρεται σε εμπλοκή σε συγκρούσεις με την εδεσίτικη φάρα των Κωσταγιανναίων από την κοινότητα Γοργόμυλος.⁴⁸ Η μαρτυρία αυτή διαβλέπει να ελλοχεύουν στη βάση της σύγκρουσης προπολεμικοί ανταγωνισμοί, που όμως διαθλώνται διαφορετικά μετά την ενσωμάτωση της μιας φάρας στον ΕΔΕΣ και της άλλης στον ΕΛΑΣ.

Γεγονός παραμένει ότι τα περισσότερα μέλη της ομάδας δεν εξολοθρεύτηκαν το φθινόπωρο του 1943, κατά το χρονικό διάστημα της εμφύλιας σύγκρουσης των αντιστασιακών οργανώσεων. Αντιθέτως, παρέμειναν στην περιοχή μέχρι τον Μάρτιο του 1944 αρνούμενοι να ακολουθήσουν τον ΕΛΑΣ ανατολικά του Άραχθου.⁴⁹ Η ομάδα του Παπαδόπουλου τους εξολοθρεύει τη χρονική στιγμή κατά την οποία το σχεδόν σύνολο των εδεσίτικων δυνάμεων βρίσκεται στις περιοχές Ξηροβουνίου- Λάκκας Σουλίου. Από τη φάρα απομένει μόνο ένας από τους αδελφούς, ο Λάμπρος Γρατσούνας, ο οποίος μένει πλέον χωρίς τον προστατευτικό κλοιό που δημιουργούν τα δίκτυα της συγγένειας. Η αντεκδίκηση εμφανίζεται ως μονόδρομος για τον πρώην ζωοκλέφτη. Στο διάστημα μέχρι τον Απρίλιο του 1944 σιωπή των πηγών ακολουθεί τον τελευταίο αντιπρόσωπο της ομάδας. Η μοναδική μαρτυρία είναι αυτή του Ν. Κοσμά, ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο Γρατσούνας εντάχθηκε στο 85 σύνταγμα του

47. Πρβλ. Ν. Ζιάγκος, *Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 345.

48. Πρβλ. Γ. Παπανικολάου, «Με τους απλούς ανθρώπους», ό.π., σ. 68.

49. Στο αρχείο του Αλ. Παπαδόπουλου απόκειται διαταγή με την οποία οι «ληστοσυμμορίες» Γρατσουναίοι επικηρύσσονται στα τέλη του 1943. Πρβλ. Αθ. Φλιτούρης, *Το αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο*, ό.π., σ. 274.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

ΕΛΑΣ με ακτίνα δράσης την περιοχή Ζαγορίου. Συνελήφθη, όμως, στο χωριό Κράψη (ένα από τα προπύργια του ΕΔΕΣ) και οδηγήθηκε στην κοινότητα Γεωργάνοι της Λάκκας-Σουλίου, χώρο συγκέντρωσης «αντιφρονούντων». Στην καταδίκη από ανταρτοδικείο και την εκτέλεση αυτού του τελευταίου εναπομείναντος της φάρας, την άνοιξη του 1944, ο ίδιος συγγραφέας βλέπει να επιβεβαιώνεται η δύναμη του ΕΛΑΣ να μετατρέπει «τα αγρίμια σε λαϊκούς αγωνιστές», ακολουθώντας τα παραδείγματα του Καραλίβανου και των «κλαριτών» της Στερεάς.⁵⁰

Αντίθετα, η εδελίτικη εφημερίδα *Επαναστάτης*, στο φύλλο της 30 Μαΐου 1944, αναφέρει τα εξής για την εκτέλεση:

Κατόπιν αποφάσεως του Επαναστατικού Στρατοδικείου καταδικάσθη εις θάνατον και εξετελέσθη την 21η Απριλίου ο ληστής Λάμπρος Γρατσούνας, όπου επί μακρόν ελυμαίνετο μετά της εξοντωθείσης πλέον συμμορίας του την δημοσίαν οδόν Ιωαννίνων-Πρεβέζης. Ευγνωμονούντες οι κάτοικοι της Ηπείρου απέστειλαν πολλά ευχαριστήρια ψηφίσματα προς τον Στρατηγόν Ζέρβα.⁵¹

Η συγκυρία επιβάλλει στους μηχανισμούς του ΕΔΕΣ την απάλειψη της προηγούμενης ιδιότητας του Γρατσούνα ως «αγωνιστή του ΕΛΑΣ». Προκρίνεται, αντιθέτως, η κατηγορία του «ληστή» για να στοιχειοθετηθεί η καταδίκη αλλά και να τονισθεί η κυριαρχία «πειθαρχίας και τάξης» στην περιοχή του ΕΔΕΣ, γνωστή με το όνομα *Ελεύθερη Ορεινή Ελλάδα*.⁵²

Η ίδια η συγκρότηση της ομάδας, η ένταξή της στον ΕΛΑΣ και ο τελικός αφανισμός της δίνει μια σαφή εικόνα για το πολύπλοκο πλαίσιο μέσα στο οποίο οι τοπικές κοινωνίες συλλαμβάνουν νοητικά την κατοχική περίοδο. Ας συνοψίσουμε στο σημείο αυτό τις παρατηρήσεις μας

50. Η μαρτυρία αναφέρεται σε δήλωση του Γρατσούνα ότι πεθαίνει σαν «ένοπλος του ΕΛΑΣ και όχι σαν ζωοκλέπτης». Πρβλ. Ν. Κοσμάς, *Γ. Κοτζιούλας*, ό.π., σ. 18.

51. Πρβλ. Κ. Ιωάννου, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς*, Δρομέυς, Αθήνα 1999, σσ. 83-84.

52. Ο ένοπλος Μπουντούρης φαίνεται να έχει την ίδια κατάληξη. Φονεύεται από τμήμα του Παπαδόπουλου στα τέλη Μαρτίου 1944. Πρβλ. Φ. Γρηγοριάδης, *Κατοχή, Αντάρτικο, Αντίστασις*, Αθήνα 1964, τ. 8, σσ. 625-626.

αναφορικά με τις διαδικασίες ενσωμάτωσης και αφανισμού των «ζωοκλεπτών» του Ξηροβουνίου.

Στη μακρά διάρκεια των μετασχηματισμών ομάδων αυτής της κατηγορίας, οι τομές που αντιπροσωπεύει το εαμικό πρόταγμα εξουσίας βρίσκονται σε ασυμφωνία με το ίδιο το πλαίσιο δράσης τους. Οι βασικοί άξονες δεν μεταβάλλονται ούτε όταν οι συνθήκες απαιτούν (όπως στην περίοδο της Κατοχής) την ένταξή τους σε πολιτικές συσσωματώσεις. Είναι προφανές ότι η συγκυρία επιβάλλει την ενσωμάτωσή τους σε ευρύτερους σχηματισμούς, καθώς η δυνατότητα αυτόνομης δράσης τους (όπως πιθανόν να επεδίωκαν) δεν υφίσταται πλέον στις αρχές του 1943. Το θεμελιώδες διακύβευμα που αποτελεί για την ομάδα η συνέχιση των δραστηριοτήτων της επιδιώκεται να αντιμετωπισθεί με προσφυγή σε μια ιδιότυπη οικονομία βίας, στο πλαίσιο της οποίας προκρίνεται αρχικά η τακτική της «ουδετερότητας».

Πιεζόμενοι από τη δημιουργία των ελαστίκων και εδεσίτικων τμημάτων (που σε αρκετές περιπτώσεις αποτελούνται από ενόπλους μιας εχθρικής φάρας/οικογένειας), οι κτηνοτρόφοι υπαναχωρούν και διαπραγματεύονται με την έτερη αντιστασιακή οργάνωση. Στον συγκεκριμένο χώρο της Ηπείρου, η απόπειρα αυτή αφορά τη διαπραγμάτευση των εαμικών στελεχών με ομάδες και όχι με «κλαρίτες», όπως στην περίπτωση της Στερεάς.

Η αντιμετώπιση ομάδων αυτής της μορφής από τις δυο αντιστασιακές οργανώσεις εμφανίζει ομοιότητες, καθώς και οι δυο αντιμετωπίζουν τη ληστεία ως αδίκημα που δεν συνάδει με τον αντιστασιακό αγώνα και την κατίσχυση της «τάξεως». Στο πλαίσιο αυτό ο λόγος της ηγεσίας εκφράζεται με την κατηγορηματική και απόλυτη αξίωση του Άρη για αποπλισμό ή ενσωμάτωση, αλλά και τις ρητές διαταγές του Ζέρβα προς αντιμετώπιση των «ληστών».⁵³

Παρά το χαρακτήρα των δεσμεύσεων αυτών, ο θεμελιώδης αναχρονισμός, που προεσβεύει η ύπαρξη ομάδων όπως των Γρατσουναίων και των Μπουπουραίων στον ορεινό ελληνικό χώρο, δημιουργεί συγχύσεις στις ηγεσίες και ανατροφοδοτεί με διαφορετικό τρόπο τις διαμάχες,

53. Πρβλ. Κ. Ιωάννου, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς*, ό.π., σ. 81.

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

προσθέτοντας στην πολιτική διάσταση της σύγκρουσης ΕΑΜ-ΕΔΕΣ αιματοσυγγενικές/τοπικές αντιπαλότητες παραδοσιακού τύπου.⁵⁴

Η κοινωνική συγκρότηση των περιοχών στις οποίες ασκούν την επιρροή τους οι οργανώσεις αφήνει περιθώρια για παρεξηγήσεις, αμοιβαία καχυποψία και κυρίως αδυναμία κατανόησης της δυναμικής της συγκεκριμένης αγροποιομενικής κοινωνίας. Παλαιότερες διαμάχες ανατροφοδοτούνται με βάση το διαχωρισμό εθνικιστές/κομμουνιστές, και οι φατρίες εμπλέκονται στη δίνη μιας γενικευμένης σύγκρουσης που διεξάγεται στο όνομα υπεράσπισης/κατάλυσης της παραδοσιακής κοινωνίας.⁵⁵ Με τον τρόπο αυτό, οι τελευταίες ληστρικές ομάδες του Ξηροβουνίου εξαφανίζονται στη δίνη της συγκυρίας της Κατοχής, με διαδικασίες, όμως, που δεν αντικατοπτρίζουν μεταπολεμικά μυθεύματα.

Η συλλογική μνήμη των ανθρώπων στο Ξεροβούνι δυσκολεύεται να αναγνωρίσει το διακύβευμα της σύγκρουσης, στο βαθμό που εντάσσεται σε μια δεκαετία «αίματος» της οποίας απεύχονται την «επιστροφή».⁵⁶ Κατά τη διήγηση των εμπειριών τους, οι περισσότεροι δεν υπεισέρχονται σε ερωτήματα που αφορούν τη σύσταση των ομάδων αλλά μόνο την κατάληξή τους. Ο Εμφύλιος Πόλεμος συγχέεται με την περίοδο της Κατοχής, και οι αντίπαλοι ονοματίζονται συλλήβδην με βάση απόλυτους διαχωρισμούς, όπως «αμίτες»/«ζερβικοί».

54. Χαρακτηριστικό της σύγκρουσης που επικρατούσε όσον αφορά την πολιτική τοποθέτηση των ομάδων αυτών είναι το γεγονός ότι ο διοικητής του ΕΛΑΣ Στ. Σαράφης θεωρούσε τους Γρατσουναίους εδεδίτιμες δυνάμεις, προφανώς κατόπιν πληροφοριών από εαμικά στελέχη της Ηπείρου. Πρβλ. Στ. Σαράφης, *ΕΛΑΣ, Σύγχρονο Βιβλίο*, Αθήνα 1964, σ. 320.

55. «Οι γραμμές αυτές επικαλύπτονταν από παραδοσιακούς δεσμούς συγγένειας και αίματος. Κι είναι ολοφάνερο πως στις περισσότερες περιοχές οι δεσμοί αυτοί ήταν πολύ πιο σημαντικοί από τους οικονομικούς παράγοντες στο να ενώνουν μεταξύ τους τους υποστηρικτές του ΕΑΜ. Δεσμοί αυτού του είδους μπορούν να εξηγήσουν γιατί στην Ήπειρο, για παράδειγμα, χωρικοί των πλουσιότερων περιοχών συντάσσονταν με το ΕΑΜ, ενώ άλλοι, φτωχότερων, πήγαιναν με τους αντιπάλους του». David Close, *Εισαγωγή στο Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1943-50. Μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, σ. 41.

56. Για τη συγκρότηση της κοινωνικής μνήμης κατά την περίοδο της Κατοχής, βλ. Ρ. Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, ό.π., σσ. 11-19.